

WIJSHEID IN CONTEXT

Een onderzoek naar de retorische opbouw van het boek
Wijsheid van Salomo en naar de betekenis van Vrouwe Wijsheid

G.J. BOITEN

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

WIJSHEID IN CONTEXT

een onderzoek naar de retorische opbouw van het boek
Wijsheid van Salomo en naar de betekenis van Vrouwe Wijsheid

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat
in de Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. F. van der Woude,
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 31 oktober 1996
des namiddags om 1.15 uur

door

Gerda Jeannette Boiten
geboren op 24 augustus 1957
te Veendam

Opgedragen aan

H.R. VAN DER WAL

Master in the art of Wisdom

WOORD VOORAF

Nu mijn dissertatie haar voltooiing genaderd heeft, wil ik graag een woord van dank uitspreken aan degenen die mij bij de totstandkoming van mijn proefschrift met raad en daad bijgestaan hebben. Als eerste wil ik Prof. dr. A.S. van der Woude bedanken, die als promotor van het eerste uur mij vanaf het prille begin begeleid heeft tot aan de dag van vandaag. Tevens wil ik graag aan Prof. dr. P.C. Beentjes mijn waardering uitspreken dat hij mij op afstand van vele goede raadgevingen heeft voorzien. Daarnaast wil ik hierbij Dr. A. Hilhorst bedanken voor zijn niet-aflatende inspanningen mijn tekst kritisch te beschouwen en nauwgezet te becommentariëren. Tenslotte ben ik de leden van de promotiecommissie, Prof. dr. Bremmer, Prof. dr. F. García Martínez en Prof. dr. G.P. Luttikhuisen, erkentelijk voor hun raadgevingen in de eindfase van mijn dissertatie.

INHOUD

INLEIDING:

1. De reden tot het onderzoek naar de Wijsheid van Salomo	1
2. De reden tot het onderzoek naar de wijsheidsgestalte in WijsSal	3
3. Doel, methode en opzet van het onderzoek	5

DEEL I: RETORISCHE ANALYSE VAN DE WIJSHEID VAN SALOMO

Hoofdstuk 1: HET RETORISCHE ONDERZOEK NAAR DE WIJSHEID VAN SALOMO

1.1 De retorische kritiek als nieuwe exegetische methode	9
1.1.1 omschrijving van retorica	9
1.1.2 oorsprong en ontwikkeling van de retorische kritiek	9
1.1.3 de benadering van Patrick & Scult	10
1.1.4 het doel van de retorische kritiek	11
1.2 De retorische analyse van WijsSal	12
1.2.1 de beoogde vorm van analyse	12
1.2.2 doel, opzet en uitgangspunten van de analyse	12

Hoofdstuk 2: INVENTIO

2.1 Inleiding	15
2.2 De vraagstelling	15
2.3 Het retorische type	16
2.3.1 omschrijving van het retorisch type	16
2.3.2 het retorische type van WijsSal	17
2.4 De overredingsmiddelen	18
2.4.1 inleiding	18
2.4.2 λόγος	19
2.4.3 ἦθος	23
2.4.4 πάθος	24

Hoofdstuk 3: DISPOSITIO

3.1 Inleiding	27
3.2 Exordium	27
3.2.1 omschrijving van het exordium	27
3.2.2 het exordium van WijsSal	28
3.3 Propositio	29
3.3.1 omschrijving van de propositio	29
3.3.2 de propositio van WijsSal	29
3.4 Narratio	30
3.4.1 omschrijving van de narratio	30
3.4.2 de narratio van WijsSal	31
3.5 Digressio	32
3.5.1 omschrijving van de digressio	32
3.5.2 de digressio in de narratio van WijsSal	32

3.6	Argumentatio	33
3.6.1	omschrijving van de argumentatio	33
3.6.2	de argumentatio van WijsSal	33
3.7	Peroratio	35
3.7.1	omschrijving van de peroratio	35
3.7.2	de peroratio van WijsSal	35

Hoofdstuk 4: ELOCUTIO

4.1	Inleiding	37
4.2	Stijlqualiteiten	37
4.2.1	omschrijving van de stijlqualiteiten	37
4.2.2	de stijlqualiteiten van WijsSal	39
4.3	De stijlsoorten	41
4.3.1	humile, medium en sublime	41
4.3.2	de stijlsoort van WijsSal	42
4.4	<i>Diatribē</i>	42
4.4.1	omschrijving van de <i>diatribē</i>	43
4.4.2	<i>diatribē</i> in WijsSal	44
4.5	Ἐγκώμιον/hymne	47
4.5.1	omschrijving van het Ἐγκώμιον	47
4.5.2	beschrijving van de hymne	48
4.5.3	schema van het Ἐγκώμιον of de hymne	48
4.5.4	Ἐγκώμιον en hymne in WijsSal	49
4.6	Σύγκρισις	50
4.6.1	beschrijving van de σύγκρισις	50
4.6.2	σύγκρισις in WijsSal	51
4.7	Προτρεπτικός	53
4.7.1	beschrijving van de προτρεπτικός	53
4.7.2	WijsSal: een προτρεπτικός	54

Hoofdstuk 5: DE RETORISCHE SITUATIE

5.1	Inleiding	55
5.2	Omschrijving van de retorische situatie	55
5.3	De retorische situatie van WijsSal	56
5.3.1	exigency	57
5.3.2	het publiek	58
5.3.3	de auteur	59

Hoofdstuk 6: DOEL EN INTENTIE VAN DE WIJSHEID VAN SALOMO

6.1	De resultaten van de retorische analyse	61
6.2	WijsSal en het Hellenistische Jodendom	61
6.3	Doel en intentie van WijsSal	62

DEEL II: BESCHRIJVING EN ANALYSE VAN DE GESTALTE VAN DE WIJSHEID

Hoofdstuk 1: WIJSHEID VAN SALOMO EN DE OUDTEST. WIJSHEIDSTRADITIE

1.1 Inleiding	67
1.2 De vele nuances van het begrip wijsheid	68
1.3 Wijsheid in WijsSal	70
1.4 Aspecten van de wijsheid in WijsSal	72
1.4.1 wijsheid als πνεῦμα en παιδεία	72
1.4.2 wijsheid: σοφία of φρόνησις	74

Hoofdstuk 2: WEZEN, OORSPRONG EN ALMACHT VAN DE WIJSHEID ALS ΠΝΕΥΜΑ

2.1 Πνεῦμα in WijsSal	77
2.1.1 betekenis van de term πνεῦμα in WijsSal	77
2.1.2 betekenis van de term πνεῦμα in de Stoa	79
2.2 Het wezen van de wijsheid als πνεῦμα (φύσις) (7,22b-24)	79
2.3 Oorsprong van de wijsheid als πνεῦμα (γένος) (7,25-26)	84
2.4 Almacht van de wijsheid als πνεῦμα (δύναμεις) (7,27-8,1)	87
2.5 Kosmische aspecten van de wijsheid als πνεῦμα	91
2.5.1 oorsprong en woonplaats van de wijsheid	91
2.5.2 scheppingsactiviteiten van de wijsheid	92
2.6 De wijsheid als πνεῦμα	98
2.6.1 wijsheid en de πνεῦμα van de Stoa	98
2.6.2 de πνεῦμα van de wijsheid en de geest van God	99
2.6.3 betekenis van de wijsheid als πνεῦμα	101

Hoofdstuk 3: WEZEN, OORSPRONG EN ALMACHT VAN DE WIJSHEID ALS ΠΑΙΔΕΙΑ

3.1 παιδεία in WijsSal	103
3.1.1 het didactische vocabulaire in WijsSal	103
3.1.2 ΓΝΩΣ en παιδεία	104
3.2 Het wezen van de wijsheid als παιδεία	106
3.2.1 wijsheid als παιδεία in 6,1-21	106
3.2.2 wijsheid als παιδεία in de overige hoofdstukken	110
3.3 Oorsprong en almacht van de wijsheid als παιδεία	111
3.4 Betekenis van de wijsheid als παιδεία	113

Hoofdstuk 4: BELANG EN WERKEN VAN DE WIJSHEID

4.1 De rijkdommen van de wijsheid	115
4.2 Belang en werken van de wijsheid in het προοίμιον (7,1-22a)	115
4.3 Belang en werken van de wijsheid in de πράξεις (8,2-21)	117
4.4 Belang en werken van de wijsheid in de σύγκριστις (9,18-10,21)	121
4.4.1 omvang van de σύγκριστις	121
4.4.2 de wonderbaarlijke werken van de wijsheid in de σύγκριστις	122
4.5 Betekenis van het belang en de werken van de wijsheid in WijsSal	125
4.5.1 WijsSal en de ethiek van de wijsheidstraditie	125
4.5.2 de ethische leer van de Stoa	126
4.5.3 WijsSal en de ethiek van de Stoa	128
4.5.4 betekenis van belang en werken van de wijsheid	129

Hoofdstuk 5: ISIS EN DE WIJSHEID

5.1 Isis en de hymne op de wijsheid	131
5.2 Isis en de kosmische aspecten van de wijsheid	131
5.2.1 Isis en het wezen van de wijsheid	133
5.2.2 Isis en de oorsprong van de wijsheid	135
5.2.3 Isis en de kosmische vermogens van de wijsheid	137
5.3 Isis en de werken van de wijsheid	138
5.4 Betekenis van de elementen uit de Isisverering in WijsSal	140

Hoofdstuk 6: SALOMO EN DE WIJSHEID

6.1 De "autobiografie" van Salomo in WijsSal	143
6.2 Salomo en het koningschap	144
6.3 Salomo en de ideale levenswijze	147
6.4 De mystieke inwijdingstocht van Salomo in de wijsheid	150
6.5 Betekenis van de Salomo-autobiografie in WijsSal	152

Hoofdstuk 7: BETEKENIS VAN DE WIJSHEIDSGESTALTE IN DE WIJSHEID VAN SALOMO

7.1 Inleiding	155
7.2 Oorsprong van de wijsheidsgestalte	156
7.3 De wijsheidsgestalte als onderdeel van een mythe	162
7.4 De wijsheidsgestalte als personificatie	163
7.5 De wijsheidsgestalte als hypostase	166
7.6 De wijsheidsgestalte in WijsSal: personificatie of hypostase	169
7.7 De wijsheidsgestalte in WijsSal	171
7.8 De plaats van de wijsheidsgestalte in WijsSal	173
7.8.1 de plaats van de wijsheidsgestalte volgens de retorische opzet	173
7.8.2 wijsheid en gerechtigheid	175
7.9 Betekenis van de wijsheidsgestalte in WijsSal	176

BIJLAGEN

<i>I. Lijst van afkortingen</i>	<i>183</i>
<i>II. Literatuur</i>	
1 Bronnen en hulpmiddelen	187
2 Retorica en exegetische methodes	188
3 Wijsheid van Salomo	192
4 Wijsheidsliteratuur (Oude en Nieuwe Testament)	195
5 Israël en Umwelt	200
6 Hellenistische filosofie	205
7 Hellenistische religie	205
<i>III. Summary</i>	<i>207</i>

INLEIDING

1. De reden tot het onderzoek naar de Wijsheid van Salomo

Het Hellenistische Jodendom heeft een respectabel aantal geschriften in de Griekse taal voortgebracht, zoals de Aristeasbrief, Joseph en Aseneth, III-IV Makkabeeën en de werken van Philo van Alexandrië¹. Enkele van deze geschriften zijn opgenomen in de Septuaginta (LXX) waaronder het geschrift Wijsheid van Salomo (WijsSal). Het onderzoek naar zowel de compositie als de gedachtenwereld van WijsSal kent een lange en rijke traditie en heeft een veelheid aan visies en interpretaties opgeleverd. Dit is niet zo verwonderlijk, daar dit geschrift geen concrete aanknopingspunten als namen, plaatsen of jaartallen biedt. Hierdoor is in velerlei opzicht een tijdloos geschrift ontstaan, dat ruimte verleent aan de meest uiteenlopende gedachten over ontstaan en bedoeling. Een overzicht van het reeds verrichte onderzoek laat dientengevolge zien, dat er ten aanzien van een groot aantal aspecten van dit werk een consensus nog niet binnen handbereik ligt², waardoor de woorden van Speiser uit 1923 in feite nog steeds van toepassing zijn op dit geschrift: "There is hardly another work within the whole range of Old Testament literature which admits, with regard to its various aspects, of so many diametrically opposed interpretations as the Apocryphal 'Book of Wisdom'"³.

Een zekere mate van consensus is bereikt ten aanzien van de plaats van ontstaan, de oorspronkelijke taal en de literaire eenheid. Als plaats van ontstaan wordt doorgaans Alexandrië aangewezen, het centrum van de Hellenistische cultuur en tegelijkertijd de woonplaats van de grootste Joodse bevolkingsgroep buiten Palestina⁴. Deze keuze is onder meer gebaseerd op de verwantschap met de werken van Philo, de uitgebreide beschrijving van het Exodusverhaal en de afwijzing van de diercultus die met name in Egypte een hoge vlucht genomen heeft. Na veelvuldig onderzoek naar de taal waarin het werk oorspronkelijk geschreven is, is het vrijwel zeker dat het Grieks de enige taal is die hiervoor in aanmerking komt. Ondanks een lichte Hebreeuwse kleuring, zoals bijvoorbeeld de *parallelismus membrorum* en bepaalde Hebraïsmen, laat WijsSal toch een kundig Grieks zien, met een omvangrijke woordenschat en kennis van de Griekse stijl⁵. Na een lange discussie over de vraag of WijsSal geschreven was door één auteur of meerdere heeft Reese de literaire eenheid van dit geschrift vrijwel onomstotelijk bewezen; van meerdere auteurs kan dan ook geen sprake zijn⁶.

Ten aanzien van de datering, de opbouw, de literaire en stilistische vormgeving, alsmede de historische achtergrond, de geadresseerden en de auteur verschillen de onderzoekers evenwel nog steeds van mening. Ten gevolge van het ontbreken van concrete aanwijzingen in WijsSal zelf wordt de datering meestal gebaseerd op verwijzingen naar bepaalde historische gebeurtenissen die men in

- 1 Voor een overzicht zie bijvoorbeeld de bijdragen van J. Maier, "frühjüdische Literatur: ein Ueberblick", P. Weimar, "Formen frühjüdischer Literatur; eine Skizze", en H. Hegermann, "Griechisch-jüdisches Schrifttum", in: *Literatur und Religion des Frühjudentums. Eine Einführung*. Eds. J. Maier & J. Schreiner. Würzburg, 1973; vgl. M. Hengel, *Judentum und Hellenismus*. WUNT 10. Tübingen, 1973; E. Schuerer, *The History of the Jewish people in the age of Jesus Christ (175 B.C. - A.D. 135)*. Rev. Ed. G. Vermes et al. Edinburgh, 1973-1987 (4 dln.); *Jewish writings of the second Temple period*. Ed. M.E. Stone. CRINT II,2. Assen, 1984 en *The Old Testament Pseudepigrapha*. Ed. J.H. Charlesworth. London, 1985.
- 2 Voor een overzicht zie met name de volgende studies en commentaren: J.M. Reese, *Hellenistic influence in the Book of Wisdom and its consequences*. AnBib 41. Rome, 1970; D. Winston, *The Wisdom of Solomon*. AB 43. New York, 1979; U. Offerhaus, *Komposition und Intention der SapSal*. Diss Bonn, 1980; B.J. Lillie, *A history of the scholarship on the Wisdom of Solomon from the nineteenth century to our time*. Diss HUC/JIR, Ohio, 1982; C. Larcher, *Le Livre de la Sagesse ou la Sagesse de Salomon*. EB ns 1, 3, 5. Paris, 1983-86; B.L. Mack & R.E. Murphy, "Wisdom literature", in: *Early Judaism and its modern interpreters*. Eds. R.A. Kraft & G.W.E. Nickelsburg. Philadelphia, 1986, pp. 371-395; M. Gilbert, "Sagesse de Solomon (ou Le Livre de la Sagesse)", in: *DBS*. Paris, 1986, XI, pp. 58-119; A. Schmitt, *Das Buch der Weisheit. Ein Kommentar*. Würzburg, 1986.
- 3 E.A. Speiser, "The Hebrew origin of the first part of the Book of Wisdom", in: *JQR* 14 (1923/24) pp. 455-482 (p. 455).
- 4 Afgezien van bijvoorbeeld Zimmermann en Georgi die op Syrië als ontstaansachtergrond wijzen; zie F. Zimmermann, "The Book of Wisdom: its language and character", in: *JQR* 57 (1966/67) pp. 1-17 & 101-135 (p. 132); D. Georgi, *Weisheit Salomos*. JSHRZ III,4. Gütersloh, 1980, p. 396.
- 5 Zie bijvoorbeeld de studie van Reese, *Hellenistic influence*. Vgl. C. Larcher, *Livre de la Sagesse*, pp. 91-95, en Winston, *Wisdom of Solomon*, pp. 14-18. Voor Zimmermann is evenwel het Aramees de oorspronkelijke taal; zie Zimmermann, *Book of Wisdom*, p. 13v.
- 6 Reese, *Hellenistic influence*, pp. 122-145; Vgl. Larcher, *Livre de la Sagesse*, pp. 95-119 en Winston, *Wisdom of Solomon*, pp. 12-14. Voor Georgi is WijsSal het produkt van een school; zie Georgi, *Weisheit*, p. 395v.

de tekst meent aan te treffen. Ook het idioom dat de schrijver gebruikt heeft, wordt als een indicatie voor de datering van WijsSal opgevat. Het gevolg is dat er zéér uiteenlopende opvattingen over de datering bestaan, namelijk van de derde eeuw voor Chr. tot aan de eerste eeuw na Chr.⁷ Wat betreft de opbouw van WijsSal is er vooral verschil van mening over het aantal hoofddelen van dit werk, alsmede de exacte omvang van deze delen⁸. Een ander twistpunt is de literaire vormgeving, waardoor ook over dit aspect verschillende opvattingen bestaan. Aan de literaire analyse van WijsSal is niet altijd even veel aandacht geschonken. Met name in de vroege periode van het onderzoek werd het zwaartepunt vooral gelegd op de plaats van dit geschrift in de traditie van de Hellenistische filosofie en religieus denken, alsmede de relatie met de Joodse bronnen, waaronder de oudtestamentische wijsheidsliteratuur⁹. Ook in de meeste vroege commentaren werd geen of nauwelijks aandacht geschonken aan de literaire aspecten van WijsSal¹⁰. De onderzoekers die wél uitspraken over de literaire genres van dit geschrift gedaan hebben, laten de meest uiteenlopende opvattingen zien. Het geschrift werd onder meer omschreven als een "vorstenspiegel"¹¹, een "wijsheidsboek"¹², een "uitgesproken Joods apocalyptisch wijsheidsboek"¹³, een "polemiëk/apologie"¹⁴, en een "parenese"¹⁵. Afgezien van deze voorstellen zijn er echter ook suggesties gedaan voor een verklaring als Hellenistisch genre, zoals het ἔγκωμιον, de σύγκρισις en de προτρεπτικός. Ook voor onderdelen van WijsSal zijn zowel Joodse als Hellenistische interpretaties gegeven, zoals de "wijsheidshymne" en het "Streitgespräch", naast de διατριβή en de σύγκρισις¹⁶.

Dat zovele zeer uiteenlopende visies op WijsSal zijn ontstaan, is vooral het gevolg van het feit dat WijsSal als Joods-Hellenistisch geschrift een dubbele ontstaansachtergrond heeft. Een gemeenschappelijk kenmerk van de overgeleverde Joods-Hellenistische geschriften is namelijk de verwevenheid van de literaire vormen en religieuze ideeën of tradities uit zowel de Joodse¹⁷ als de Hellenistische cultuur. WijsSal laat als exponent van deze stroming deze tweezijdige ontstaansachtergrond ook zien. Eerder onderzoek naar de Joodse en Hellenistische elementen in WijsSal heeft aangetoond, dat

- 7 Voor een overzicht zie bijvoorbeeld R.H. Pfeiffer, *History of New Testament Times with an introduction to the Apocrypha*. London/New York, 1949, pp. 326-328; D.H. King, *Ideological confluence in the Wisdom of Solomon*. Diss Nashville, 1982, pp. 23-44; Larcher, *Livre de la Sagesse*, pp. 141-161.
- 8 Voor een overzicht van de opbouw van WijsSal zie bv. Pfeiffer, *History of New Testament Times*, pp. 313-351; Offerhaus, *Komposition und Intention*; Vgl. tevens P.W. Skehan, "The text and structure of the Book of Wisdom", in: *Traditio* 3 (1945) pp. 1-12; J.M. Reese, "Plan and structure in the Book of Wisdom", in: *CBQ* 27 (1965) pp. 391-399; A.G. Wright, "The structure of Wisdom 11-19", in: *CBQ* 27 (1965) pp. 28-31; Idem, "The structure of the Book of Wisdom", in: *Bib* 48 (1967) pp. 165-184; Idem, "Numerical patterns in the Book of Wisdom", in: *CBQ* 29 (1967) pp. 524-538; E.C. Webster, "Structural unity in the Book of Wisdom", in: *EAJT* 4 (1986) pp. 98-112; M. Kolarcik, *The ambiguity of death in the Book of Wisdom 1-6. A study of literary structure and interpretation*. AnBib 127. Rome, 1991, pp. 1-28.
- 9 Mack & Murphy, *Wisdom literature*, p. 371-395.
- 10 Géén aandacht in de commentaren van J. Drouet, A. Drubbel, J. Fischer, J. Geyer, E. Osty. Weinig aandacht in de commentaren van E.G. Clarke, C.L.W. Grimm, P. Heinisch en G. Ziener.
- 11 J.J. Weber, *Le livre des Proverbes. Le livre de la Sagesse. Le cantique de cantique. Texte et commentaire*. Paris, 1949. Vgl. F. Feldmann, *Das Buch der Weisheit*. Bonn, 1926, p. 6.
- 12 A.G. Wright, "Wisdom", in: *Jerome Biblical Commentary*. London, 1968, pp. 556-568; vgl. H. Lamparter, *Die Weisheit Salomos*, in: *Die Apokryphen*. BAT 25/2. Stuttgart, 1974, pp. 7-94 (p. 10); M. Hadas, "Wisdom of Solomon", in: *IDB Suppl.* New York, 1976, pp. 861-863.
- 13 J. Fichtner, "Die Stellung der Sapientia Salomonis in der Literatur- und Geistesgeschichte ihrer Zeit", in: *ZNW* 36 (1937) pp. 113-132; deze opvatting is ook overgenomen door D. Georgi, "Der vorpaulinische Hymnus Phil 2,6-11", in: *Zeit und Geschichte. Dankesgabe an R. Bultmann zum 80. Geburtstag*. Ed. E. Dinkler. Tübingen, 1964, p. 263-293 (p. 264-269) en J.P.M. Sweet, "The theory of miracles in the Wisdom of Solomon", in: *Miracles*. Cambridge Studies in their philosophy and history. Ed. C.F.D. Moule. London, 1965, pp. 115-126.
- 14 R.T. Siebeneck, "The midrash of Wisdom 10-19", in: *CBQ* 22 (1960) pp. 176-182; vgl. J. Reider, *The Book of Wisdom*. JAL 4. New York, 1957, p. 12.
- 15 H. Thyen, *Der Stil der jüdisch-hellenistischen Homilie*. FRLANT 65. Göttingen, 1955, pp. 27v.
- 16 Voor een overzicht van de literaire analyse zie bijvoorbeeld Reese, *Hellenistic influence*; Offerhaus, *Komposition und Intention*; P. Bizzeti, *Il Libro della Sapienza. Struttura e genere letterario*. RivBibIS 11. Brescia, 1984.
- 17 Voor een beschouwing over de relatie tot het Oude Testament zie bijvoorbeeld P.W. Skehan, *The literary relationship between the Book of Wisdom and the protocanonical Wisdom books of the Old Testament*. Diss. Washington, 1938, en Idem, *Studies in Israelite poetry and wisdom*. CBQ MS 1, Washington, 1971; G. Ziener, *Die theologische Begriffssprache im Buche der Weisheit*. BBB 11. Bonn, 1956; Idem, "Die Verwendung der Schrift im Buche der Weisheit", in: *TThZ* 66 (1957) pp. 138-141; C. Larcher, *Etudes sur Le Livre de la Sagesse*. EB. Paris, 1969, pp. 93-112; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, immortality, and eternal life in intertestamental Judaism*. Cambridge (MA), 1972; J. Schaberg, "Major midrashic traditions in Wisdom 1,1-6,25", in: *JSJ* 13 (1982), pp. 75-101.

er inderdaad sprake is van een zekere mate van verwevenheid. Over de mate waarin Hellenistische elementen het Joodse gedachtegoed van WijsSal beïnvloed hebben, wordt evenwel nogal verschillend gedacht. De invloed van bijvoorbeeld de Hellenistische filosofieën op WijsSal is reeds vroeg erkend; de meningen lopen echter nogal uiteen over de mate waarin deze filosofieën hun sporen nagelaten hebben en welke filosofische richting de gedachtenwereld van WijsSal het meest beïnvloed heeft¹⁸. Beïnvloeding door de Hellenistische religies, met name door de Isisverering¹⁹, lijkt in WijsSal vooral aanwezig te zijn in de gedaante van invloeden op de wijsheidsgestalte.

Dit korte overzicht maakt duidelijk dat de lange onderzoekstraditie naar de opbouw en de gedachtenwereld van WijsSal tot de meest uiteenlopende resultaten heeft geleid. De vraag kan dan ook gesteld worden of nieuw onderzoek nog een belangrijke bijdrage kan leveren aan de vele problemen rondom WijsSal, zoals ten aanzien van de historische achtergrond, de opbouw, de geadresseerden en de intentie van dit geschrift. Er is evenwel vrij recent een nieuwe benadering ontwikkeld die in staat is dankzij een geheel andere invalshoek nieuw licht te werpen op veelbesproken vraagstukken. Het betreft hier de retorische kritiek, een veelomvattende methode die het geschrift als een literaire eenheid bestudeert. Deze nieuwe methode biedt als voordeel dat het nu meer dan ooit mogelijk is een samenhangende interpretatie van WijsSal te bieden, gebaseerd op onderzoek naar met name de opbouw, de literaire en stilistische vormgeving, de historische achtergrond, het publiek en de auteur. Het is deze benadering die de aanzet heeft gegeven tot nieuw onderzoek naar WijsSal, waarvan de uitkomsten in het eerste deel zijn neergelegd.

2. De reden tot het onderzoek naar de wijsheidsgestalte in de *Wijsheid van Salomo*

Eén van de belangrijkste onderdelen van het geschrift WijsSal is de beschrijving van de wijsheid in de gedaante van een vrouwengestalte. Zij wordt beschreven als een preëxistent en hemels wezen, als "de ademtocht van Gods kracht, de pure afstraling van de heerlijkheid van de Almachtige, de afstraling van het eeuwige licht en de onbeslagen spiegel van Gods werkzaamheid en het beeld van zijn goedheid" (7,25-26). Zij leeft bij God (8,3), staat naast de troon van zijn heerlijkheid (9,10), is ingewijd in Gods kennis (8,4), was aanwezig bij de schepping (9,9) en bestuurt alles op voortreffelijke wijze (8,1). Tegelijkertijd wenst zij een plaats onder de mensen te verwerven; zij gaat daarbij zelf op zoek naar mensen die haar waardig zijn (6,16). Als het goddelijke geschenk aan de mensheid brengt zij een onmetelijke rijkdom mee, zoals de kennis van al het verborgene en het zichtbare, alle goede dingen en de vriendschap van God voor degenen die de wijsheid verwerven (7,15-22; 8,8). Opvallend in deze beschrijving is de variëteit aan beelden waarmee de wijsheid als vrouwengestalte beschreven wordt. Zo is zij zowel de bruid als de minnares die Salomo wenst te verwerven (8,2-16). Daarbij fungeert zij tevens als raadgeefster, schenkt zij troost in zorgen en tegenspoed en geeft leiding en onderricht in alle denkbare levenssituaties (8,2-9,18). De wijsheid is ook een belangrijke rol bij de redding van de mensen toebedeeld (9,18); zij is namelijk actief in de geschiedenis vanaf de schepping door begeleiding, bescherming en redding van de rechtvaardigen (hoofdstuk 10).

Deze beschrijving van de wijsheid als een vrouwengestalte sluit aan bij een lange traditie uit de Joodse wijsheidsliteratuur. In de hoofdstukken 1-9 van het boek Spreuken is de wijsheid op een overeenkomstige wijze voorgesteld, met een verscheidenheid aan rollen, zoals predikster, profetes, leraar (1,20-33; 8; 9,7-12), zuster (7,4), minnares (8,17) en huisvrouw (9,1-6). De wijsheid wordt als

18 Zie bijvoorbeeld P. Heinisch, *Die griechische Philosophie im Buche der Weisheit*. ATA I,4. Münster, 1908; S. Lange, "The Wisdom of Solomon and Plato", in: *JBL* 55 (1936) pp. 293-302; G. Ziener, *Die theologische Begriffssprache im Buche der Weisheit*. BBB 11. Bonn, 1956, pp. 11-22 en 158-161; Larcher, *Etudes*, pp. 181-236; Reese, *Hellenistic influence*; Winston, *Wisdom of Solomon*, pp. 25-57.

19 Zie bijvoorbeeld W.L. Knox, "The divine wisdom", in: *JTS* 38 (1937) pp. 230-237; Reese, *Hellenistic influence*; B.L. Mack, *Logos und Sophia*. STUNT 10. Göttingen, 1973; J.S. Kloppenborg, "Isis und Sophia in the Book of Wisdom", in: *HTR* 75 (1982) pp. 57-84; H. Engel, "'Was Weisheit ist und wie sie entstand, will ich verkünden' ... Weish 7,22-8,1 innerhalb des *enkion des sophias* (6,22-11,1) als Stärkung der Plausibilität des Judentums angesichts hellenistischer Philosophie und Religiosität", in *Lehrerin der Gerechtigkeit. Studien zum Buch der Weisheit*. Eds. G. Gentschel & E. Zenger. Leipzig, 1990, pp. 67-102.

Gods eerste werk beschreven en is aanwezig wanneer hemel en aarde geschapen worden (8,22-31). Daarbij kent zij een bemiddelende rol tussen God en de mensen: degene die haar vindt, heeft zowel het leven als Gods welgevallen gevonden. In het boek Job wordt daarentegen een geheel ander beeld van de wijsheid geschetst. In hoofdstuk 28 wordt duidelijk naar voren gebracht dat de wijsheid voor de mens verborgen blijft; zij kan alleen bij God aangetroffen worden. De beschrijving van de wijsheid in het boek Jezus Sirach kent daarentegen wel een aantal overeenkomsten met het boek Spreuken. Zij is preëxistent, alhoewel geschapen door God (1,1-10; 24), en is aanwezig bij de schepping van de wereld en de mensheid. Zij is weliswaar transcendent en verborgen (1,1-10), maar tegelijkertijd uitgegoten over Gods werken en geschonken aan de mensen (1,10; 24,6). In dit boek wordt zij ook als minnares, huisvrouw, moeder, bruid, verzorgster en leermeesteres omschreven (14,20-15,8; 51,13-22). Dit materiaal wordt evenwel op geheel eigen wijze verder uitgewerkt, zoals blijkt uit hoofdstuk 24. In dit hoofdstuk wordt de wijsheid met de Tora geïdentificeerd en vindt zij een rustplaats in het volk Israël.

Afgezien van de genoemde wijsheidsboeken, is deze wijsheidsgestalte ook opgenomen in andere geschriften, zoals in het deuterocanonieke boek Baruch. In dit werk wordt een lang gedicht over de wijsheid aangetroffen (3,9-4,4), waarin zij als preëxistent omschreven en met de Tora geïdentificeerd wordt, echter zonder de genoemde omvangrijke vrouwelijke beeldspraak. In het apocalyptische boek I Henoch is sprake van een ander verhaal over de wijsheid. Zij wenste haar woonplaats onder de mensen te vestigen, maar werd door hen afgewezen. Teleurgesteld keerde zij derhalve terug naar de hemelen en leefde voortaan bij de engelen (hoofdstuk 42). Ook in de literatuur van Qumran en het Rabbijnse Jodendom komt deze wijsheidsgestalte voor. Daarnaast is vanuit de nieuwtestamentische wetenschap regelmatig gewezen op de mogelijkheid, dat de vroeg-christelijke schrijvers voor de beschrijving van Jezus teruggegrepen hebben op de wijsheidsgestalte en hem met haar geïdentificeerd hebben, inclusief haar attributen en functies. Wat het Jodendom gedacht had over de wijsheid, werd nu toegepast op Jezus: hij is omschreven als de wijsheid van God (Lucas 11,49), het beeld van de onzichtbare God (Col. 1,15), de afstraling van Gods heerlijkheid (Hebr. 1,3), de eerstgeborene van de schepping (Col. 1,15) en degene door wie alle dingen gemaakt zijn (I Cor 8,6).

De traditie van de wijsheidsgestalte stond en staat nog steeds ter discussie. Deze belangstelling is vooral ingegeven door de vrouwelijke vorm van de wijsheidsgestalte en haar directe relatie tot God. De vraag is namelijk hoe de aanwezigheid van een dergelijk fenomeen verklaard kan worden in het kader van een monotheïstische godsdienst die geworteld is in een patriarchale samenleving. Het is dientengevolge niet zo verwonderlijk dat de interesse voor deze uitzonderlijke wijsheidsgestalte geleid heeft tot een groot aantal artikelen en boeken, variërend van studies die de omschrijving van de wijsheidsgestalte uit één wijsheidsboek als onderwerp hebben tot omvangrijke werken die de ontwikkeling van deze gestalte in de verschillende boeken schetsen, al dan niet in relatie tot bepaalde passages uit het Nieuwe Testament. Ondanks deze hoeveelheid studies is een consensus over haar oorsprong en verklaring of theologische betekenis nog ver te zoeken. Het ontbreken van een consensus is deels het gevolg van het feit, dat deze beschrijving van de wijsheid zich in geschriften bevindt die in geheel verschillende perioden en gebieden ontstaan zijn, waardoor aanzienlijke verschillen te verwachten zijn. Een andere oorzaak is gelegen in de verschillen als gevolg van de specifieke betekenis en functie van de wijsheid in een bepaald boek. Zo kan de schrijver van het boek Job niets over de wijsheid mededelen, aangezien zij, net als God, voor de mens verborgen en aldus onzichtbaar is. In Spreuken 1-9 ligt het zwaartepunt vooral op het didactische aspect van de wijsheid, terwijl in Sirach de wijsheid verbonden wordt met andere tradities van het Oude Testament. Een geheel nieuw stadium in deze ontwikkeling wordt bereikt in WijsSal. In dit geschrift wordt de wijsheid in relatie gebracht met de geest van God (πνεῦμα κυρίου), die de aarde vervult en alles omvat (1,7 en 9,17).

De aanwezigheid van de wijsheidsgestalte in WijsSal heeft ertoe geleid, dat dit geschrift als een wijsheidsboek opgevat is; het laatst geschreven werk dat tot de wijsheidsliteratuur gerekend kan worden. Ondanks deze kwalificatie is de vormgeving van dit werk geheel anders dan de voorafgaande wijsheidsboeken. Deze afwijkende vormgeving is ongetwijfeld het gevolg van de geheel andere leefomstandigheden in de diaspora. Het lijkt dan ook onvermijdelijk dat de Hellenistische cultuur, waarin WijsSal ontstaan is, haar sporen nagelaten heeft. Het onderzoek naar WijsSal tot nu toe heeft aangetoond, dat in dit geschrift inderdaad voortgeborduurd wordt op elementen die afkomstig zijn uit de Joodse wijsheidstraditie. Tegelijkertijd is ook een Hellenistische beïnvloeding van deze beschrijving vastgesteld, waarbij vooral de overeenkomsten met concepten en terminologie uit de Isis-cultus en de filosofie van de Stoa opvallen. Gezien deze nieuwe situatie is de vraag waarom de auteur het noodza-

kelijk geacht heeft de traditie van de wijsheidsgestalte te actualiseren in zijn geschrift, buitengewoon interessant. Dit geldt ook voor de manier waarop hij deze traditie heeft opgenomen, toegepast en nader uitgewerkt in de context van zijn geschrift.

Zoals gezegd kent het onderzoek naar WijsSal een lange en rijke traditie. Dit geldt tevens voor de wijsheidsgestalte in WijsSal. Geconfronteerd met de enorme hoeveelheid visies en opvattingen die aangaande de wijsheidsgestalte naar voren gebracht zijn, zou geconcludeerd kunnen worden dat er geen nieuwe gegevens over de wijsheidsgestalte te ontdekken zijn. Dit is slechts ten dele waar. Het nieuwe van een onderzoek is namelijk niet uitsluitend gelegen in het aandragen van nieuwe feiten, maar eveneens in een bespreking van bestaande opvattingen die kan uitmonden in nieuwe inzichten. De taak van de wetenschap is nooit ten einde; nieuwe kennis en andere gezichtspunten verlangen een constante herwaardering²⁰. Een onderzoek naar de wijsheidsgestalte kan dientengevolge nog steeds een zinvolle bijdrage leveren aan het reeds bestaande materiaal. De reden tot dit nieuwe onderzoek is gelegen in de wens nieuwe inzichten te presenteren als resultaat van een overzicht en bespreking van de belangrijkste visies die tot nu toe het licht aanschouwd hebben op zowel de uitzonderlijke vormgeving van de wijsheidsgestalte als haar betekenis in WijsSal.

3. Doel, methode en opzet van het onderzoek

Doel van het onderzoek

Het doel van ons onderzoek kan geformuleerd worden als de vaststelling van een samenhangende interpretatie van WijsSal en de betekenis van de wijsheidsgestalte in WijsSal. Dit tweeledige doel kan op het eerste gezicht als uitzonderlijk overkomen. Toch is deze combinatie niet zo verbazingwekkend; de uitkomsten van de retorische analyse van WijsSal in het eerste deel bieden namelijk een goed vertrekpunt voor de bestudering van de wijsheidsgestalte in het tweede deel. Dankzij deze uitkomsten is het mogelijk meer inzicht te verwerven in de wijze waarop de schrijver de wijsheidsgestalte vormgegeven heeft, welke plaats zij in WijsSal inneemt en welke betekenis aan de aanwezigheid van de wijsgestalte in WijsSal toegekend kan worden.

Methode en opzet van het onderzoek

Als methode van onderzoek naar WijsSal als geheel is de retorische kritiek gekozen, een veelomvattende methode, die het geschrift als een literaire eenheid bestudeert. De retorische analyse schenkt onder meer aandacht aan de structuur van het geschrift en opbouw van de argumentatie, de literaire vorm en de invloeden uit de historische en sociaal-economische situatie op WijsSal. Het belangrijkste gezichtspunt is evenwel de aandacht die gegeven wordt aan het communicatieve doel van de tekst. De retorische analyse van WijsSal zoals deze in ons onderzoek toegepast is, bestudeert dit geschrift vanuit verschillende invalshoeken die bekend zijn uit de theorie van de klassieke retorica. De resultaten van deze analyse zijn neergelegd in de hoofdstukken twee tot en met zes van het eerste deel, voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk over oorsprong en ontwikkeling van de retorische kritiek, alsmede de opzet van de gevolgde vorm van retorische analyse.

In het tweede deel van ons onderzoek staat de uitgebreide en bijzondere beschrijving van de wijsheid, opgebouwd uit elementen uit twee verschillende culturen, centraal. WijsSal wordt mede door de aanwezigheid van de wijsheidsgestalte als een wijsheidsboek omschreven dat tot de oudtestamentische wijsheidstraditie gerekend kan worden. Teneinde een goed beeld van de betekenis van de wijsheidsgestalte in WijsSal te verkrijgen, is het van belang aandacht te schenken aan de relatie van dit geschrift met deze wijsheidstraditie. Dit geldt ook voor de wijze waarop de schrijver de wijsheids-

20 Vgl. de opvatting van W.A. Irwin, "Where shall wisdom be found?", in: *JBL* 80 (1961) pp. 133-142 (p. 133).

gestalte in zijn geschrift opgenomen heeft. De eerste vier hoofdstukken van het tweede deel van het onderzoek zijn derhalve volledig gewijd aan een analyse van de beschrijving van de wijsheidsgestalte in WijsSal. Deze analyse wordt gevolgd door een bespreking van een mogelijke Hellenistische beïnvloeding van de wijsheidsgestalte door de Isisverering in hoofdstuk vijf en door een bestudering van de omvangrijke rol die Salomo in WijsSal vervult in hoofdstuk zes. De meeste aandacht in het eerdere onderzoek naar WijsSal is evenwel gewijd geweest aan de relatie van de wijsheidsgestalte tot God en de betekenis van deze relatie. In het laatste hoofdstuk worden de belangrijkste visies hierover besproken, gevolgd door een eigen visie op de betekenis van de wijsheidsgestalte in WijsSal.